

ІНВАРІАНТНО-МАТРИЧНА СТРУКТУРА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

На сучасному етапі розвитку теорії соціальної роботи склалася дивовижна ситуація, характерними особливостями якої є еkleктичність та низький рівень аналітичних міркувань. Еkleктичність проявляється в тому, що при описі теоретичних засад соціальної роботи майже усі вітчизняні науковці уникають спроб концептуального осмислення феномена соціальної роботи і схиляються до штучного поєднання різних теоретичних положень, які в деяких випадках взагалі некоректно поєднувати. Низький рівень аналітичних міркувань проявляється у тому, що теоретичні положення, які інтегруються у відповідні системи, приймаються у багатьох випадках без аналізу їх сильних і слабких сторін та без порівняння з альтернативними положеннями. Як наслідок, вітчизняні розробки з питань теорії соціальної роботи навряд чи можуть ефективно виконувати своє головне призначення – несуперечливо висвітлювати феномен соціальної роботи. Конкретні аргументи на користь цих висловлювань наведені далі при розгляді елементів та структури соціальної роботи.

Одним із можливих шляхів розв'язання даної проблеми, на мою думку, є використання принципу “аналітичного реалізму”, що був запропонований Т.Парсонсом. З урахуванням цього принципу при побудові теорії соціальної роботи необхідно використовувати обмежену кількість важливих понять, що адекватно “схоплюють” аспекти об'єктивного зовнішнього світу. Ці поняття повинні відповідати не конкретним феноменам, а включеним у них елементам, які дають змогу відобразити характерні, систематичні риси світу і водночас не опинитися в полоні над-

мірної кількості емпіричних деталей [1, с. 59]. Виходячи з цього принципу побудовані мої подальші міркування.

Почну з найзагальнішого та найголовнішого визначення. Інваріантно-матрична структура соціальної роботи – це концептуальна модель, метою якої є несуперечливий опис елементів соціальної роботи та взаємозв'язків між ними. Це досить абстрактне визначення, яке потребує деталізації. Під структурою далі матимемо на увазі сукупність стійких зв'язків між елементами системи, які забезпечують її цілісність та тотожність самій собі [2, с. 109]. Таке визначення диктує подальшу логіку розгортання статті: від опису елементів до розгляду взаємозв'язків між ними.

У свою чергу, інваріантність передбачає наявність таких властивостей структури та співвідношення елементів у ній, які не змінюються від тих чи інших перетворень пов'язаних з ними змінних [3, с. 224].

Елементи структури соціальної роботи. Першим завданням статті є характеристика елементів структури. До них належать суб'єкт та об'єкт соціальної роботи, функції соціальної роботи, ідеологія соціальної роботи, методи та технології соціальної роботи, форми та рівні соціальної роботи. Під їхньою інваріантністю мається на увазі сталість цих понять на рівні широких абстракцій, а також сталість послідовності їх зв'язків після того, як ці абстракції наповнюються конкретним змістом.

Суб'єктами соціальної роботи можуть бути як окремі індивіди, так і соціальні групи, дії яких спрямовані на вирішення труднощів соціального характеру. Під соціальною групою розуміється континуум від діади до соціальної служби (в даному випадку також можна вести мову про соціальну групу більш формального характеру).

Об'єктом соціальної роботи є індивіди та соціальні спільності, які мають труднощі соціального характеру. Відтак розкрию суть понять “соціальні спільності” та “труднощі соціального характеру”.

Соціальна спільність – це такий взаємозв’язок індивідів, який зумовлений спільністю їхніх проблем. Вони, своєю чергою, походять з подібності соціальних умов життєдіяльності цих індивідів. Слід зауважити, що таке визначення соціальної спільності треба розглядати саме в контексті соціальної роботи, оскільки в інших гуманітарних науках ця дефініція матиме інший вигляд. Якщо дотримуватися такого погляду на соціальну спільність, то нею може бути як мала соціальна група, що характеризується тісним міжособистісним спілкуванням (наприклад, група “дітей вулиці”), так і формальна соціальна група, яка виділена на основі певної сукупності соціальних критеріїв (наприклад, старі самотні мешканці певного населеного пункту, які мають труднощі у самообслуговуванні).

Коли говориться про труднощі соціального характеру, то мається на увазі, що певні труднощі або проблеми детерміновані соціальним середовищем існування. Але це пояснення є занадто нечітким, що не дає можливості окреслити специфічну сферу соціальної роботи. На мою думку, цю проблему можна вирішити за допомогою введення категорії “життєвий простір” особистості або соціальної спільності (подальший розгляд буде обмежений рівнем особистості).

Так, особистісний життєвий простір – це поле життєдіяльності людини, яке включає дві складові: соціальну та психологічну. Соціальний простір утворюється як результат взаємодії соціальних зв’язків і процесів, деяка сукупність відносин, у якій відбиваються особистісні пріоритети та актуальні змісти. Психологічний простір особистості формується всередині її соціального простору, під його впливом і справляє зворотний вплив на соціальний простір [4, с. 209–210]. Виходячи з цього визначення, можна віднайти специфіку, яка властива соціальній роботі, і дати пояснення труднощів соціального характеру. Соціальний та психологічний простір людини відповідно позначають її як об’єкта та суб’єкта у процесі життєдіяль-

ності. Сприятливий соціальний простір задає “здорові”, з погляду нормального соціального функціонування, особистісні пріоритети та актуальні змісти, які, переломлюючись через внутрішній світ особистості, інтеріоризуються нею (тут необхідно наголосити на тому, що психологічний простір є фільтром, який ніби “амортизує” негативні зовнішні впливи). При цьому психологічний простір може виконувати творчу функцію щодо соціального. У даному випадку спостерігатимемо гармонійне співіснування двох складових життєвого простору особистості. Якщо соціальний простір задає “нездорові” особистісні пріоритети та актуальні змісти, а психологічний простір не в змозі їх “відфільтрувати”, людина потрапляє в ситуацію, коли системотвірним чинником її життєдіяльності є зовнішні труднощі соціального характеру, які ніби починають визначати усю сукупність її завдань та дій. Тобто при посиленні дисфункціонального впливу соціального простору та ослабленні творчих ресурсів психологічного можна говорити про труднощі соціального характеру.

Подібні думки висловлюються в соціально-екологічній моделі соціальної роботи [5, с. 68–69]. Проте, на мою думку, введення поняття “життєвий простір” особистості є доречним з позиції теоретичного підходу (теорія життєтворчості особистості [4]), в контексті якого воно фігурує, а отже, і окреслює перспективу розвитку для теорії соціальної роботи. Даний теоретичний підхід створювався в умовах вітчизняних реалій і з огляду на це має більш високу соціокультурну адекватність порівняно з соціально-екологічною моделлю.

Функції соціальної роботи – це призначення виконувати певні перетворення в житті індивідів та соціальних спільностей. Тут також необхідне уточнення. Існує два підходи до виокремлення функцій соціальної роботи, і хоча вони не мають власних назв, їх можна позиціонувати як загальнотеоретичний [6, с. 16] і рольовий [7, с. 46–87] підходи. Відповідно до загальнотеоретичного підходу

функції визначають на широкому, якщо так можна сказати, не деталізованому рівні, безвідносно до об'єкта допомоги (як-то діагностична, коригуюча, правозахисна тощо). В цьому разі функції подібні до ідеальних настанов соціальної роботи і тяжіють скоріше до ціннісного аспекту останньої, ніж до реальної практики. Такий підхід до функцій соціальної роботи не сприяє розумінню того, що і коли потрібно виконувати, щоб надати реальну допомогу в конкретній ситуації. За рольового підходу ця проблема знімається, оскільки функціонально-рольовий репертуар соціального працівника диференційований достатньою мірою для того, щоб бути співвіднесеним з реальною практикою. Проте і він має один недолік, який полягає у тому, що центральне місце у процесі взаємодії посідає соціальний працівник, а не клієнт. Через це необхідне введення ще одного підходу до визначення функцій соціальної роботи – клієнтцентованого. Відповідно до нього функції, у гіршому випадку, повинні визначатися, виходячи з типових особливостей проблемної ситуації різних категорій клієнтів соціальної роботи. У кращому ж випадку функції потрібно визначати відповідно до специфіки конкретної ситуації кожного клієнта. Висловлюючись прикладною мовою, широкі не деталізовані функції потребують “емпіричного визначення”, тобто визначення у категоріях реальної практики. Застосовуючи цей підхід у роботі з певною категорією клієнтів, говорячи, наприклад, про діагностичну функцію, необхідно розуміти під нею не просто аналіз та оцінювання, а наперед визначати необхідну соціальному працівнику інформацію, а відтак добір найбільш оптимальних методів аналізу та оцінювання у цьому випадку.

Ідеологія соціальної роботи – це ціннісні погляди на її сутність. Фактично тут ідеться про рефлексивно-терапевтичні, соціалістично-колективістські та індивідуалістично-реформістські погляди на соціальну роботу.

Рефлексивно-терапевтичні полягають у розгляді соціальної роботи як діяльності, спрямованої на досягнення добробуту індивідів шляхом просування, сприяння, розвитку та самореалізації, завдяки яким люди здобувають владу над власними почуттями та способом життя. Завдяки цій особистій владі вони стають спроможними здолати чи піднятися вище страждань та незручностей. Соціалістично-колективістські погляди виходять з необхідності пошуку співробітництва та взаємної підтримки у суспільстві, щоб найбільш пригнічені та злиденні люди могли здобути владу над своїм життям. Соціальна робота сприяє цьому, надаючи людям можливість брати участь у процесі навчання та співробітництва, створення інституцій, якими всі можуть володіти. При цьому інші погляди на соціальну роботу розглядаються як такі, що підтримують та підсилюють інтереси еліт, які пригнічують найбільш злидених. Індивідуалістично-реформістські погляди ґрунтуються на розгляді соціальної роботи як аспекту послуг загального добробуту індивідуумам у суспільстві. Соціальна робота мусить відповідати потребам індивідуумів та поліпшує послуги, частиною яких вона є [8, с. 16–18].

При розгляді методів та технології соціальної роботи передусім постає проблема щодо визначення їх сутності, оскільки єдиного погляду на це питання в науковій літературі не існує.

Методи соціальної роботи – це сукупність прийомів та способів діяльності суб'єктів соціальної роботи, які використовуються для розв'язання соціальних проблем клієнтів [9, с. 259–260]. Головна проблема, що постає при аналізі методів соціальної роботи, полягає у необхідності їх оптимальної класифікації. Так, посилаючись на європейську традицію, до методів соціальної роботи відносять індивідуальну роботу, групову роботу та роботу в громаді [5, с. 124]. І ніби все гаразд. Але, заглиблюючись у названі методи, з'ясуєш, що індивідуальний метод включає метод ведення випадку, метод індивідуального консультування

та метод представництва; груповий метод включає різноманітні види груп допомоги та самопомоги; метод роботи у громаді включає директивні та недирективні методи. Таким чином, методи включають методи. На мою думку, розглядаючи індивідуальну, групову та роботу в громаді, скоріше можна говорити про ознаку класифікації, ніж про самі методи, оскільки дотримання правил формальної логіки ніхто не скасовував, особливо у науковій практиці.

Надалі я говоритиму про рівні соціальної роботи (індивідуальний, груповий, громади). Думка, звичайно, не нова. Наведу цитату: “Соціальна робота є структурно складним феноменом, який реалізується на мікрорівні (індивідуальна робота), мезорівні (груповою робота) і макрорівні (робота в громаді), що відповідає її класифікації за об’єктами соціальної роботи. На кожному рівні використовують відповідні моделі, методи, стратегії і техніки втручання” [цит. за 6, с. 115]. Якщо так, то все досить чітко.

Щодо технологій соціальної роботи, то головна проблема полягає у чіткому визначенні кордонів, в межах яких застосування технології є коректним.

Технологія соціальної роботи – це практика алгоритмічного застосування оптимальних способів перетворення та регулювання соціальних відносин та процесів у сфері соціальної роботи [10, с. 8]. Це лише одне з багатьох визначень. Утім, дана стаття не передбачає розгляду різних визначень терміна “соціальна технологія” і уточнення їх сильних і слабких сторін. Тим більше, яким би оптимальним воно не було, дослідники оминають саму сутність технології, що дає можливість називати біле чорним, і навпаки. Тут потрібно звернутися до припису Гегеля вважати істинним тільки те буття, яке відповідає своєму визначенню.

Говорячи про будь-яку технологію, треба мати на увазі, що вона завжди включає три складові: сировину, технологічний процес та кінцевий продукт. І що головне – си-

ровина та кінцевий продукт завжди повинні відповідати певним еталонам, які передбачають тотожність. Мабуть, у цьому разі мова про суб'єкт-суб'єктний підхід у технологіях соціальної роботи навряд чи може йти. Отже, будь-яка соціальна робота щодо вдосконалення та самовдосконалення особистості клієнта навряд чи може бути технологією.

Тоді постає інше запитання: чи маємо право на технологію в соціальній роботі? Моя відповідь: так. Тут необхідно розглянути суперечливе питання щодо соціального забезпечення та соціального страхування. Одні науковці відносять їх до технологій соціальної роботи, інші – до напрямів соціальної політики [6, с. 106]. Однак у багатьох навчальних посібниках з соціальної роботи говорять про так звані соціально-економічні методи соціальної роботи, які полягають у грошовій допомозі, пільгах, компенсаціях тощо [6, с. 104; 11, с. 51; 12, с. 73; 13, с. 87]. Можливо, треба бути більш послідовними та віднести все це до соціальної політики (якщо ми відносимо соціальне забезпечення та страхування до напрямів соціальної політики, то грошові допомоги, пільги і компенсації є якнайменше методами соціальної політики, а не соціальної роботи)? У даному випадку кожен потрапляє до сфери власних смаків та стереотипів. Тут можна наводити різні приклади та аргументи, однак нехай це залишиться на власний розсуд науковців. У межах свого підходу я дотримуюся тієї думки, що саме такі напрями, як соціальне забезпечення та соціальне страхування та подібні до них можна віднести до технологій соціальної роботи, оскільки в даному разі ідеться скоріше про роботу з документами, ніж з людьми. Технологізацію можна поширити на роботу з внутрішньою документацією соціальних служб, на проведення кількісних соціологічних досліджень у межах діагностичної форми, на профілактичні заходи масового характеру тощо.

Представлену думку важко назвати достоту розробленою, це скоріше попередні нариси. Однак з упевненістю можна констатувати, що існуючий стан наукових розробок щодо технологій у соціальній роботі є незадовільним.

Ще одним суперечливим терміном у теорії соціальної роботи є “форма”. У межах одного з підходів індивідуальна, групова робота та робота в громаді – це форми соціальної роботи [11, с. 50]. Нашарування зростає... Тепер це і методи, і рівні, і форми. Також існує педагогічний підхід до форм соціальної роботи. Відповідно до нього форма соціальної роботи – це спосіб організації діяльності соціального працівника та клієнта соціальної роботи. З першого погляду це визначення можна назвати класично філософським, а не педагогічним. Проте після ознайомлення з класифікацією форм це питання знімається. Розглянемо її. За кількісним складом: індивідуальні, групові, масові; за доміантним способом впливу на клієнта: словесні, практичні, наочні; за складністю побудови: прості, складні, комплексні; за часом проведення: довгочасні, короткотривалі [12, с. 80]. Тут проблема полягає не тільки у застосуванні педагогічного шаблону. Ще одним важливим недоліком є втрата головної філософської сутності форми, яка імпліцитно передбачає єдність зі змістом. З огляду на сказане вважаю доцільним запропонувати власне визначення.

Форма соціальної роботи – результат структуризації змісту соціальної роботи відповідно до конкретної мети подальшої діяльності. При цьому під *змістом* розуміється передумова практичної діяльності. Отже, методи та технології соціальної роботи становлять передумову практичної діяльності, що оформлюється як така після набуття власної мети. На мою думку, все різноманіття діяльності в межах соціальної роботи може бути представлено трьома формами: діагностичною, терапевтичною та профілактичною.

Діагностична форма включає в себе будь-який збір точної та прогностичної соціальної інформації. Терапевтична форма включає власне практичну діяльність по наданню соціальної допомоги. Профілактична форма пов'язана з запобіганням погіршенню соціальної ситуації як реальних, так і потенційних об'єктів соціальної роботи. Потенційність об'єктів соціальної роботи визначається властивістю соціальних утворень, яка полягає в процесі довільної хаотизації та руйнації їх цінностей [14, с. 17–18].

Виділені форми соціальної роботи не передбачають певної обов'язкової послідовності їх застосування і можуть здійснюватися як ізольовано одна від одної, так і послідовно. Форми є “горизонтальним” виміром напрямів діяльності в соціальній роботі, отже, можемо говорити про класифікаційний вимір соціальної роботи. Це уточнення є принципово важливим, оскільки, якщо форми є класифікаційним виміром соціальної роботи, то її рівні – стратифікаційним.

Рівні соціальної роботи – стратифіковані позиції на триступеневому континуумі (індивід – група – громада), в масштабах яких здійснюють свою діяльність суб'єкти соціальної роботи. Звичайно, виділення різних рівнів у соціальній роботі є достатньо умовним, оскільки на якому б рівні вона не здійснювалася, обов'язковим є врахування як широкого соціального контексту, в якому здійснюватиметься практична діяльність (громада), так і об'єктів/суб'єктів, заради яких та за допомогою яких вона здійснюватиметься (індивіди та групи).

Слід зазначити, що існує підхід, який співвідносить мікро-, мезо- та макрорівень не з індивідуальною, груповою та общинною роботою відповідно, а з роботою на рівні індивіда та його найближчого оточення (мікрорівень), адміністративною роботою на рівні організацій та установ соціальної сфери (мезорівень) та політикою держави щодо соціальної роботи (макрорівень) [15, с. 33–36]. Проте необхідно відокремлювати від соціальної роботи як менеджмент організації, так і соціальну політику, що за своєю сутністю не є соціальною роботою.

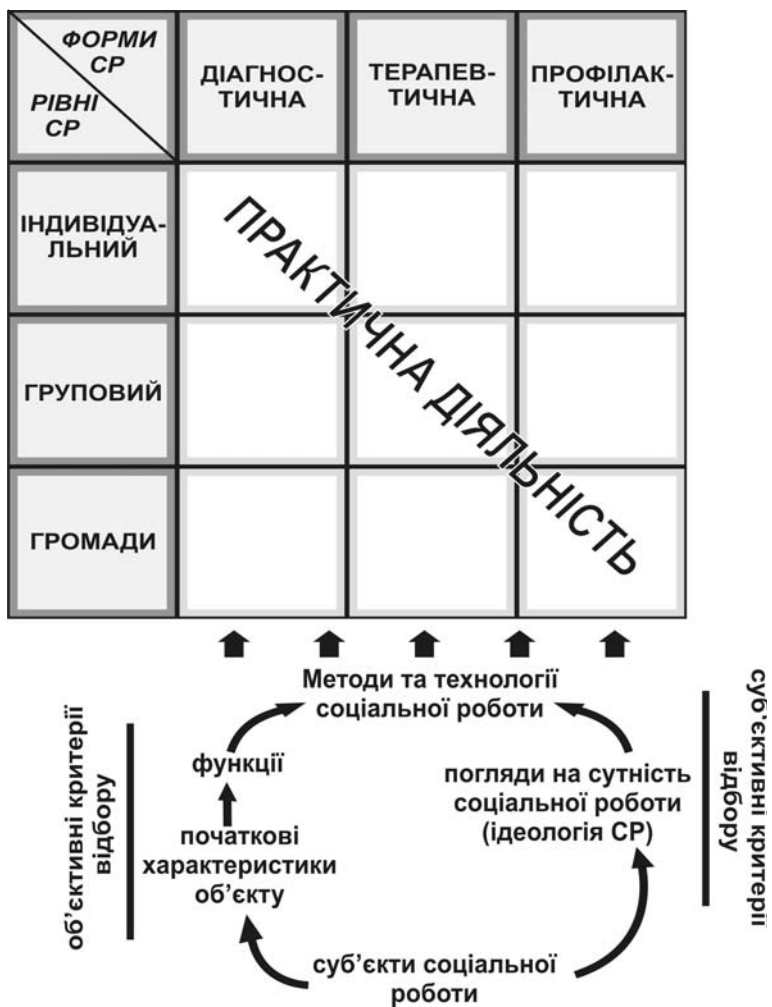

Схема. Інваріантно-матрична структура соціальної роботи

Структура соціальної роботи. Тепер розглянемо зв'язки між окресленими елементами. Останні можна поділити на три великі групи (*схема*):

- первинне ядро – суб'єкт соціальної роботи та його погляди на її сутність, об'єкт соціальної роботи та функції, зумовлені початковими характеристиками останнього;
- сукупність методів та технологій соціальної роботи (зміст соціальної роботи);
- класифікаційно-стратифікована матриця, яка включає рівні та форми соціальної роботи.

Першим та визначальним для усього подальшого процесу соціальної роботи є суб'єкт соціальної допомоги. Саме він обирає методи та технології, за допомогою яких розв'язуються соціальні проблеми. При цьому він користується двома критеріями добору – об'єктивними (початкові характеристики об'єкта допомоги та зумовлені ними функції) та суб'єктивними (власними поглядами на сутність соціальної роботи – своєю професійною ідеологією). Саме суб'єкт формулюватиме особливості “емпіричного визначення” функцій.

Обрані методи та технології соціальної роботи з урахуванням усіх попередніх елементів та головної мети діяльності (або комплексу завдань) оформлюються у практичну діяльність, яка, умовно кажучи, “дислокується” в класифікаційно-стратифікованій матриці.

Висновки. “Наукове осмислення та структуризація методів соціальної роботи ще далеко не завершені й потребують подальших спеціальних досліджень, які враховували б не тільки фрагментарні пошуки окремих авторів, а й інтегрували їх результати у цілісну теорію розвитку методології соціальної роботи”, – думка вітчизняних дослідників М. Лукашевича та І. Миговича, висловлена ще у 2003 р. [цит. за 16, с. 124]. Погоджуючись з нею, хотілося б додати, що еkleктичність та низький рівень інтеграції теоретичних положень у сфері соціальної роботи становлять проблему не тільки в теоретичному аспекті, а

й у аспекті інституціоналізації соціальної роботи як практичної діяльності. Так, у багатьох випадках теорія не тільки відірвана від практики, а й узагалі від здорового глузду. Це, своєю чергою, залишає учорашнього студента і завтрашнього фахівця з багатьма невирішеними питаннями щодо своєї спеціальності... звісно, якщо цій людині властиво ставити запитання і шукати на них відповіді.

Література

1. Тернер Д. Структура социологической теории. – М., 1985.
2. Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ. – К., 2003.
3. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М.Морозов, Л.М.Шкарапута. – К., 2000.
4. Див. докл.: Життєва компетентність особистості / За ред. Л.В.Сохань, І.Г.Єрмакова, Г.М.Несен. – К., 2003.
5. Див. докл.: Теорія та методи соціальної роботи / За ред. Т.В.Семигіної, І.М. Григи. – К., 2004.
6. Вступ до соціальної роботи / За ред. Т.В. Семигіної, І.І.Миговича. – К., 2005.
7. Соціальна робота в Україні: перші кроки / За ред. В.Полтавця. – К., 2000.
8. Пейн М. Социальная работа: современная теория. – М., 2007.
9. Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. – К., 2002.
10. Технология социальной работы / Под. ред. И.Г.Зайнышева. – М., 2002.
11. Введення у соціальну роботу. – К., 2001.
12. Соціальна робота в Україні / І.Д.Зверева, О.В.Безпалько, С.Я.Харченко та ін. – К., 2003.
13. Тетерский С.В. Введение в социальную работу. – 4-е изд. – М., 2004.
14. Циба В.Т. Соціологія особистості. – К., 2002.
15. Тюття Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота: Теорія і практика. – К., 2008.
16. Лукашевич М.П., Мигович І.І. Теорія і методи соціальної роботи. – К., 2003.